

Materiały faktograficzne

Łukasz Bajda

Raport z analizy potencjału turystyczno-kulturowego Sanoka i powiatu sanockiego (listopad – grudzień 2012)

1. Dane dotyczące przebiegu badania

Obszar badania: powiat sanocki

Lokalizacja: województwo podkarpackie

Zasięg: mikroregion

Metodologia: metoda oceny potencjału turystyczno-kulturowego mikroregionów zawarta w: Mikos von Rohrscheidt A., 2010, *Turystyka kulturowa. Fenomen, potencjał, perspektywy* (Wyd.2) Wyd. KulTour.pl, Poznań.

Kwerenda: źródłowa literatury i materiałów październik 2012

Zapytania waloryzacyjne w obiektach i wizje lokalne:

Badania terenowe: listopad – grudzień 2012

Przeprowadzający badanie terenowe: Łukasz Bajda

Data wypełnienia formularza: 20 stycznia – 25 luty 2013

2. Ankieta waloryzacyjna

Kategoria I: Potencjalne cele turystyki kulturowej

I.A: Zabytki:

I.A. a) Obiekty sakralne:

Historyczny zespół sakralny dużej wielkości Z, (6)

Zespół klasztorny oo. Franciszkanów w Sanoku, (6)

Historyczna znacząca świątynia innych religii ZD [24] (za pierwsze dwie) (6)

Prawosławny sobór archikatedralny p.w. Trójcy Świętej, (6)

Sanktuarium o znaczeniu ponadregionalnym bez historycznego kultu (za pierwsze dwa), (7)

Sanktuarium św. Andrzeja Boboli w Strachocinie, (7)

Inne sanktuarium tej rangi lub sanktuarium o znaczeniu regionalnym bez historycznego kultu (za pierwsze dwa) (3)

Sanktuarium Matki Bożej Zagórskiej w Zagórzcu, (3)

Inna historyczna stale dostępna świątynia innych wyznań i religii (4)

Cerkiew prawosławna p.w. Zaśnięcia Matki Bożej w Szczawnem (pierwotnie gr.-kat.), (4)

Inna świątynia innych wyznań i religii Z (2)

Cerkiew greckokatolicka p.w. św. Mikołaja w Rzepedzi, (2)

Inny obiekt sakralny o znacznych walorach architektonicznych (za pierwsze trzy) (4)

Ruiny zespołu klasztorowego Karmelitów Bosych w Zagórzcu, (4)

Klasztor ss. Nazaretanek w Komańczy, (4)

Dom Mąsjonarzy w Sanoku (XVII w.), (4)

I.A. b) Zamki i pałace:

Zamek lub pałac historyczny, miejsce ważnych wydarzeń ZD (za pierwsze trzy) (5)

Zamek w Sanoku (siedziba Muzeum Historycznego), (5)

Zamek lub pałac stylizowany [28] D (za pierwsze dwa*) (2)

„Zamek” Gubrynowiczów w Porażu, (2)

I.A. c) Inne zabytkowe obiekty architektoniczne i techniczne:

Historyczny zespół urbanistyczny z rynkiem, zachowany we fragmentach (pierwsze dwa) (3)

Rynek w Sanoku i jego otoczenie, (3)

Czworoboczny rynek w Mrzygłodzie z ulicami wybiegającymi z narożników, (3)

Pojedyncze zabytki związane z dziejami innych grup etnicznych ZD (za pierwsze dwa*) (4)

Cerkiew w Smolniku nad Oslawą (obecnie kościół rzymskokatolicki), (4)

Cerkiew greckokatolicka w Komańczy (przeniesiona z miejscowości Dudyńce, (4)

Częściowo zniszczone lub niedostępne obiekty związane z innymi grupami etnicznymi (pierwsze dwa) (1)

Budynek synagogi w Sanoku, (1)

I.A. d) Obiekty militarne:

Zachowana w dużej części, dostępna linia umocnień, ważna strategicznie (pierwsze dwie) (4)

Liczne schrony bojowe tzw. Linii Mołotowa, (4)

I.B. Miejsca historyczne lub znaczące:**I.B. a) Budowle historyczne i monumenty:**

Monumenty (pomniki) o znaczeniu regionalnym [33] (do trzech) (2)

Pomnik Synów Ziemi Sanockiej Poległych i Pomordowanych za Ojczyznę w Sanoku, (2)

Pomnik Tadeusza Kościuszki w Sanoku, (2)

Pomnik Grzegorza z Sanoka w Sanoku, (2)

Miejsca związane z akcją utworów literackich o międzynarodowym znaczeniu (3)

Sanok (kilka miejsc), Nowy Łupków – „Przygody dobrego wojaka Szwajjka, (3)

Miejsca związane z akcją utworów literackich o krajowym znaczeniu (za pierwsze trzy) (2)

Ruiny klasztoru Karmelitów Bosych w Zagórze – „Grób Nieczui” Z. Kaczkowskiego, (2)

Miejsce po dworze w Kalnicy – „Mohort” Wincentego Pola, (2)

Sanok – powieści Bartłomieja Rychtera pt. „Kurs do Genewy” i „Złoty wilk”, (2)

Miejsca związane z biografią osób o międzynarodowym znaczeniu (pierwsze trzy) (3)

Jeziorka Duszatyńskie – miejsce kilkakrotnie odwiedzone przez ks. Karola Wojtyłę, przyszłego papieża Jana Pawła II, (3)

Miejsca związane z biografią osób o krajowym znaczeniu (do trzech) ZD (2)

Klasztor SS. Nazaretanek w Komańczy – miejsce intern. ks. Prymasa S. Wyszyńskiego (2)

I.B. b) Cmentarze historyczne :

Inny cmentarz zabytkowy z ciekawymi obiektami sztuki sepulkralnej*** (do dwóch) ZD (1)

Cmentarz komunalny w Sanoku (obok Ronda Beksińskiego), (1)

Kirkut w Woli Michowej, (1)

I.C. Pojedyncze dzieła sztuki:

Pojedyncze obiekty sztuki o znaczeniu regionalnym (do trzech*) (3)

Obraz Zwiastowania NMP z 1530 r. w kościele w Zagórze, (3)

Płyta nagrobna starosty sanockiego Sebastiana Lubomirskiego w kościele p.w. Przemienienia Pańskiego w Sanoku, (3)

I.D. Muzea i wystawy (w tym skanseny, galerie, muzea techniki)

Muzea o znaczeniu krajowym (do trzech) (8)

Muzeum Historyczne w Sanoku, (8)

Muzea typu skansenowskiego duże [41] o przynajmniej regionalnym zasięgu (10)

Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku, (10)

Zorganizowane w ostatnim roku wystawy czasowe o zasięgu regionalnym (w sumie za pierwsze trzy) (2)

BWA Galeria Sanocka (mniej więcej co miesiąc inna wystawa) (2)

- Przy wszystkich uwzględnionych powyżej muzeach i ekspozycjach **dotatkowe** punkty za:
- Przewodnicy obiektowi stali (2)
Muzeum Historyczne w Sanoku, (2)
Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku, (2)
- Przewodnicy obiektowi na wcześniejsze zamówienie w przynajmniej 2 językach obcych (1)
Muzeum Historyczne w Sanoku, (1)
Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku, (1)
- Własny materiał informacyjny, wydany nie dawniej niż przed 5 laty (1)
Muzeum Historyczne w Sanoku, (1)
Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku, (1)
- Sklep muzealny otwarty w godzinach pracy muzeum (1)
Muzeum Historyczne w Sanoku, (1)
Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku, (1)
- Przy muzeach o znaczeniu krajowym dotatkowe punkty za:
 Opis zbiorów w językach obcych (1)
Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku (po angielsku), (1)

I.E. Eventy kulturowe:

- Regularne eventy kultury wysokiej o znaczeniu krajowym (do dwóch) (6)
Festiwal Muzyki Wokalnej im. Adama Didura w Sanoku, (6)
- Regularne eventy kultury masowej o znaczeniu krajowym (do trzech) (6)
Jarmark Ikon (MBL Sanok), (6)
- Regularne eventy kultury masowej o znaczeniu regionalnym (do trzech) (4)
Święto Kultury nad Oslawą w Mokrem, (4)
Radoszyckie Źródélko – spoktanie przy granicy, (4)
Rykowisko Galicyjskie w Zagórze, (4)
- Regularne działanie na terenie regionu [49] grup inscenizacji historycznej (za pierwsze 2) (5)
Bractwo Rycerzy Ziemi Sanockiej, (5)
Grupa Rekonstrukcji Historycznej „San”, (5)

I.F. Funkcjonujące zakłady przemysłowe:

Brak obiektów z ofertą turystyczną czy kulturową

I.G. Kulturowo znacząca oferta przyrodnicza:

- Park Krajobrazowy na terenie regionu (do trzech) (2)
Park Krajobrazowy Gór Słonnych, (2)
Ciśniańsko-Wetliński Park Krajobrazowy, (2)
Jaśliski Park Krajobrazowy, (2)
- Rezerwat przyrody na terenie regionu (Poza Parkami Narodowymi i Krajobrazowymi) do trzech) (1)
Przełom Oslawy pod Mokrem, (1)
Przełom Oslawy pod Duszatynem, (1)
Rezerwat Polanki, (1)

I.H. Szlaki kulturowe:

- Przebiegające przez region lub jego miejscowości materialne szlaki o znaczeniu krajowym (za pierwsze 3) (6)
Szlak Architektury Drewnianej, (6)
Szlak Chasydzki, (6)
Szlak Naftowy, (6)
- Materialne szlaki turystyczne w regionie (własne) (za pierwsze trzy) (3)
Szlak rowerowy „Śladami Nadszańskich Umocnień”, (3)
Szlak „Prawem i lewem po Ziemi Sanockiej”, (3)

Szlak Ikon „Dolina Oslawy”, (3)

Materialne szlaki lub trasy w poszczególnych miejscowościach regionu (za pierwsze trzy) (3)

Oferta objazdu turystycznego w przewodniku na zamówienie (za pierwsze dwie trasy) (1)

„Granicą styku kultur” – Biuro Podróży „Bieszczader”, (1)

„Traperska Przygoda” – Biuro Podróży „Bieszczader”, (1)

Kategoria II: Elementy obsługi turystycznej:

II.A. Informacja turystyczna:

Informacja turystyczna na miejscu regularnie czynna (2)

Centrum Informacji Turystycznej w Sanoku, (2)

Przewodnicy miejscy lub terenowi na zamówienie (3)

Stowarzyszenie Przewodników Turystycznych „Karpaty”, (3)

II.B. Infrastruktura turystyczna:

Hotele 5,4,3,2,1-gwiazdkowe, hostele, schroniska, kwatery zorganizowane [56] – (za pierwsze dwa obiekty każdej kategorii) (2)

Hotele 5* -

Hotele 4* -

Hotele 3* - *Hotel Jagielloński w Sanoku, (2); Hotel „Bona” w Sanoku, (2)*

Hotele 2* - *Hotel pod Trzema Różami, (2)*

Hotele – *Hotel Nad Oslawą w Zagórzcu, (2); Hotel Autosan-Sanlux w Sanoku, (2)*

Schroniska: *Schronisko PTTK w Komańczy, (2); Schronisko turystyczne w Łupkowie, (2)*

Kwatery zorganizowane: *Pensjonat „Wojtasiówka” w Oslawicy, (2); Dom Turysty PTTK w Sanoku, (2)*

Restauracje z autentyczną kuchnią regionalną, (za pierwszy obiekt) (3)

Karczma „Karpackie Jadło” w Sanoku, (3)

Inne restauracje (za pierwszy obiekt) (1)

Restauracja „Przy Kominku” w Komańczy, (1)

Dodatkowe punkty za restauracje otwarte po godzinie 22 (za pierwszą) (1)

Pizzeria-Restauracja „Soprano” w Sanoku, (1)

Bistra, bary (za pierwszy obiekt) (1)

Bar „Wanda” w Komańczy, (1)

Możliwość wynajęcia [62] na miejscu autokaru, minibusa, samochodu (za pierwsze dwie oferty) (2)

Przedsiębiorstwo Transportowe TARZAN, (2)

JUREX s.c. Międzynarodowy Przewóz Osób, (2)

II.C. Infrastruktura komunikacyjna:

Inny* dworzec kolejowy na miejscu (2)

Dworzec Kolejowy w Sanoku, (2)

Dworzec autobusowy [65] na miejscu (za pierwszy) (2)

Dworzec Autobusowy w Sanoku, (2)

Droga ekspresowa lub droga główna krajowa w odległości mniej niż 10 km (za pierwsze dwie) (2)

Droga krajowa nr 28 (Nowy Sącz-Medyka), (2)

Droga krajowa nr 84 (Sanok-Krościenko), (2)

Oferta powozów, bryczek i inna retro na zamówienie (za pierwszą ofertę) (1)

Radoszyce, Daniel Thoryk, (1)

II.D. Promocja turystyczna:

Samodzielny udział regionu lub innych podmiotów (jak wyżej) w krajowych targach turystycznych (za każde stoisko do trzech) (2)

Stoisko Gm. Sanok na Międzynarodowych Targach Turystycznych w Katowicach 2012, (2)

Kategoria III: Pozostała oferta czasu wolnego:**III.A. Instytucje kultury:**

Kino stałe (za pierwszy obiekt) (2)
Kino w Sanockim Domu Kultury, (2)

III.B. Atrakcje krajobrazowe:

Góry ze znakowanymi szlakami turystycznymi na terenie regionu, (2)
Góry Sanocko-Turczańskie, Bieszczady, Beskid Niski, (2)
 Pomniki przyrody (za pierwsze dwa) (1)
Dąb „Staruszek” w Łukowem (1)
Dąb w Kalnicy (1)

III.C. Oferta sportowa, edukacyjna i rekreacyjna:

Baseny kryte ogólnodostępne – (za pierwszy obiekt) (2)
Basen MOSiR w Sanoku, (2)
 Stała oferta kursów językowych ogólnodostępnych (za pierwszą ofertę) (2)
Szkoła językowa PROMAR, (2)
 Stałe centra sportowe z ofertą ogólnodostępną (za pierwszy obiekt) (2)
Ośrodek sportów zimowych Zakucie w Zagórzcu, (2)
 Stadiony sportowe (za pierwszy obiekt) (1)
Stadion MOSIR w Sanoku, (1)
 Lodowiska ogólnodostępne stałe (za pierwszy obiekt) (2)
Arena Sanok, (2)

Kategoria IV: Inne czynniki wspierające turystykę kulturową:**IV.A. Instytucje w regionie:**

Obecność innej wyższej uczelni w regionie (2)
Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Jana Grodka w Sanoku, (2)

IV.B. Oferta turystyki zdrowotnej w regionie:

Sanatoria i ogólnodostępne ośrodki rehabilitacji [80] (punkty za pierwsze dwa obiekty)(2)
Ośrodek Rehabilitacji i Odnowy „Sanvit II” w Sanoku, (2)
Ośrodek Leczniczko-Rehabilitacyjny Nafta-Med, (2)

IV.C. Oferta turystyki biznesowej w regionie:

Całoroczne centra konferencyjne (za pierwszy obiekt) (3)
„Chutor Kozacki” hotel & spa (sala konferencyjna 144 m³) (3)

IV.D. Oferta shoppingu w regionie:

Brak

IV.E. Zagraniczne Partnerstwa Miast i Regionów:

Istnienie zagranicznych związków partnerskich regionu lub jego miejscowości (pierwsze cztery) (1)
Humenne (Słowacja) – Sanok (1)
Gynogyos (Węgry) – Sanok (1)
Kamieniec Podolski (Ukraina) – Sanok (1)
Drohobycz (Ukraina) – Sanok (1)

Suma punktów:

Kategoria I – 198
 Kategoria II – 44
 Kategoria III – 15
 Kategoria IV – 13

Suma punktów wszystkich kategorii – 270

3. Interpretacja wyników analizy potencjału

W zamieszczonej niżej tabeli zestawiono szczegółową punktację ustaloną dla poszczególnych kategorii przeprowadzonego badania. W opisowej interpretacji wyników zaprezentowano i oceniono działania podejmowane w zakresie organizacji turystyki w powiecie sanockim.

Kategoria	Podkategoria	Uzyskane punkty	Maks. liczba punktów
I. Potencjalne cele turystyki kulturowej	I.A. Zabytki, w tym:	67	475
	I.A. a. zabytki sakralne	40	122
	I.A. b. zamki i pałace	7	108
	I.A. c. inne zabytki arch. i techn.	15	140
	I.A. d. obiekty militarne	4	18
	I.A. e. dodatkowe punkty	1	85
	I.B. Miejsca historyczne/znaczące	21	240
	I.B. a. Budowle hist. i monumenty	20	102
	I.B. b. Cmentarze historyczne	1	56
	I.B. c. Budowle współczesne	0	10
	I.C. Dzieła sztuki (pojedyncze)	6	72
	I.D. Muzea i Wystawy	20+11	115+90
	I.E. Eventy kulturowe	34	150
	I.F. Zakłady przem. z ofertą turystyczną.	0	16
	I.G. Kultur. znacząca oferta przyrodnicza	9	53
I.H. Szlaki kulturowe	29	106	
	RAZEM za kategorię I	198	1245
II. Elementy obsługi turystycznej	II.A. Informacja turystyczna	5	17
	II.B. Infrastruktura turystyczna	28	51
	II.C. Infrastruktura komunikacyjna	9	32
	II.D. Promocja turystyczna	2	20
	Razem za kategorię II	44	120
III. Pozostała oferta czasu wolnego	III.A Instytucje kultury	2	12
	III.B. Atrakcje krajobrazowe	4	14
	III.C. Oferta sport., eduk., rekr.,	9	13
	Razem za kategorię III	15	39
IV. Inne czynniki wspierające turystykę kulturową:	IV.A. Instytucje w regionie	2	15
	IV.B. Oferta turystyki zdrowotnej	4	16
	IV.C. Oferta turystyki biznesowej	3	11
	IV.D. Oferta shoppingu	0	11
	IV.E. Zagraniczne partnerstwa	4	4
	Razem za kategorię IV	13	57
SUMA	Wszystkie kategorie	270	1453

Wnioski: ocena potencjału turystyczno-kulturowego powiatu sanockiego

W wyniku przeprowadzonej procedury waloryzacyjnej ustalono, że powiat sanocki posiada średni potencjał turystyczno-kulturowy (198 pkt w kategorii I). Podobnie jak w powiatach leskim i bieszczadzkim, w opisywanym mikroregionie brakuje bardzo silnych atrakcji kulturowych. Sanok - choć jest największym ośrodkiem miejskim w całych

Bieszczadach - nie jest miastem dużym. Jego najważniejsze atrakcje turystyczne stanowią dwie placówki muzealne – Muzeum Budownictwa Ludowego (skansen) i mieszczące się w dawnym zamku Muzeum Historyczne.

Wspomniane wyżej sanockie muzea zawierają zbiory o znaczeniu ogólnopolskim, a nawet europejskim. Tym samym najprężniej rozwija się w powiecie turystyka muzealna, jednakże jednocześnie jest ona ograniczona do zaledwie dwóch miejsc w stolicy mikroregionu. Z tego też powodu Sanok należy do najchętniej odwiedzanych i najbardziej rozpoznawalnych miejscowości województwa podkarpackiego. W raporcie z badania przyjazdowego ruchu turystycznego w województwie podkarpackim w 2009 r. zamieszczono wyniki sondażu dotyczącego miejsc cieszących się największym zainteresowaniem turystów. Sanok uplasował się na czwartym miejscu (za Soliną, Rzeszowem i Przemyślem)¹.

Powiat sanocki posiada znaczące walory krajobrazowe i przyrodnicze. Na jego terenie znajdują się fragmenty trzech pasm górskich: Bieszczadów, Beskidu Niskiego i Gór Sanocko-Turczańskich. W mikroregionie znajdują się fragmenty trzech parków krajobrazowych oraz kilkanaście rezerwatów i pomników przyrody. Jednakże bliskość Bieszczadów Wysokich (powiaty leski i bieszczadzki) z pasmem połonin i Bieszczadzkim Parkiem Narodowym powoduje, że szlaki turystyczne powiatu sanockiego są rzadziej odwiedzane przez turystów przyjeżdżających na ten kraniec województwa podkarpackiego.

Oferta przewodnicka w powiecie sanockim jest równie dobra, jak w dwóch pozostałych mikroregionach bieszczadzkich. Oprócz możliwości zamówienia przewodnika za pośrednictwem PTTK, można również skorzystać z usług członków Stowarzyszenia Przewodników Turystycznych „Karpaty” oraz lokalnych biur podróży nastawionych w dużym stopniu na turystykę przyjazdową. Brakuje jednak przewodników świadczących swoje usługi w językach obcych. Do poprawy tej sytuacji mogłoby się przyczynić zachęcenie większej grupy miejscowych nauczycieli języków obcych do odbycia szkolenia na przewodników: warto rozważyć częściową refundację kosztów takiego kursu dla tej grupy pod warunkiem zobowiązania np. do przynajmniej sezonowego wykonywania obowiązków przewodnika w danej miejscowości czy przy obiekcie przez okres kilku następnych lat.

Usługi noclegowe, za wyjątkiem samego Sanoka, są słabiej rozwinięte niż w pozostałych dwóch powiatach leżących na terenie Bieszczadów. Liczne atrakcje turystyczne mikroregionu sanockiego często są odwiedzane przez turystów, którzy w ramach swojego pobytu w regionie wybrali bazę noclegową powiatu leskiego i bieszczadzkiego. Poza Sanokiem jest słabo rozwinięta infrastruktura gastronomiczna. W dodatku istniejące lokale powinny rozważyć wydłużenie czasu pracy w sezonie turystycznym i wprowadzenie w większym zakresie potraw kuchni regionalnej i tradycyjnej.

Podobnie jak w powiecie bieszczadzki, na terenie opisywanego mikroregionu zachowały się liczne obiekty drewnianej architektury cerkiewnej. Jednakże – w przeciwieństwie do okolic Ustrzyk Dolnych - cerkwie w dorzeczu Osławy (okolice Komańczy) są w dużej części użytkowane przez ludność prawosławną i greckokatolicką. Oprócz nich istnieją również świątynie obu obrządków Kościoła Wschodniego zbudowane w ostatnich latach, co jest niespotykane w innej części Bieszczadów. Ten fakt generuje perspektywy dalszego rozwoju turystyki religijnej, a także turystyki sentymentalnej. Dużym problemem pozostaje dostępność obiektów architektury cerkiewnej. Często są zamknięte, a nie zawsze można znaleźć informację o kontakcie do osoby opiekującej się świątynią. W tej kwestii znaczącą poprawę przyniosłby szereg prostych, a mało kosztownych działań,

¹ Porównaj: Drupka J., Krupa J. (red.) [2009], *Badanie przyjazdowego ruchu turystycznego w wybranych miejscach recepcji turystycznej województwa podkarpackiego w okresie V – IX 2009 roku*, Wyższa Szkoła Informatyki i Zarządzania z siedzibą w Rzeszowie, Rzeszów

np. wprowadzenie standardowej procedury udostępniania obiektów (powierzenie klucza godnym zaufania osobom w sąsiedztwie wraz zaopatrzeniem ich w telefon mobilny dla przyjmowania zamówień/prośb o otwarcie, wprowadzenie niewielkiej odpłatności, umieszczenie przy wejściu do obiektu tablicy z numerem telefonu kontaktowego i warunkami udostępnienia, umieszczenie takich samych informacji na stronie internetowej szlaku oraz na turystycznym segmencie strony internetowej miejscowości (gminy) lub/i parafii.

Za wyjątkiem eventów organizowanych przez MBL Sanok brakuje skutecznej promocji istniejących lokalnych i regionalnych sezonowych eventów kulturowych. Potencjał mikroregionu pozwala również na kreowanie nowych imprez, zwłaszcza w dziedzinie rekonstrukcji historycznych. W Sanoku działa od wielu lat Bractwo Rycerzy Ziemi Sanockiej oraz nieco młodsza, specjalizująca się w okresie II wojny światowej, Grupa Rekonstrukcji Historycznej „SAN”. Stowarzyszenia te były dotychczas jedynie sporadycznie wykorzystywane do promocji miasta i regionu.

Od kilku lat podejmowane są próby tematykacji oferty turystycznej powiatu sanockiego. Władze samorządowe i stowarzyszenia turystyczne czynią to przede wszystkim w oparciu o obiekty architektury cerkiewnej (Szlak Ikon) oraz, w mniejszym stopniu, pozostałości radzieckich umocnień z drugiej wojny światowej – Linii Mołotowa. Niedawno powstał również Szlak „Prawem i lewem” po Ziemi Sanockiej. Brakuje jednak dobrych, aktualizowanych stron internetowych oraz materiałów promocyjnych na wysokim poziomie merytorycznym. Konieczne jest także opracowanie i wydawanie kolejnych przewodników tematycznych prezentujących propozycje nowych tras turystyczno-kulturowych po regionie.

Z terenem powiatu sanockiego związani byli liczni pisarze i poeci. Wśród nich warto wymienić często dziś zapomnianych, a tworzących w XIX w: Wincentego Pola, Jana Kantego Podoleckiego czy Januarego Poźniaka. W Sanoku urodzili się, bądź byli związani przez pewien okres swojego życia: Marian Pankowski, Kalman Segal czy wciąż mieszkający i tworzący tutaj poeta Janusz Szuber. Warto w tym miejscu, podobnie jak w przypadku raportów z waloryzacji pozostałych dwóch powiatów z terenu Bieszczadów zgłosić postulat utworzenia bieszczadzkiego szlaku literackiego który obejmowałby wszystkie trzy mikroregiony. Taki szlak mógłby ukazywać nie tylko związki twórców literatury z Bieszczadami, ale również przybliżałby dzieła, których akcja toczy się w tym regionie. Wydaje się jednak, że najważniejszym zadaniem jest lepsza promocja i większa dbałość o już istniejące szlaki kulturowe powiatu sanockiego.

Podobnie jak na całym obszarze Bieszczadów, Beskidu Niskiego i Pogórza z terenu powiatu sanockiego w latach 40-tych XX w. wysiedlono niemal w całości rdzenną ludność ruską/ukraińską. Do tej pory wiele wsi pozostaje niezamieszkałych (Chocień), a inne są jedynie niewielkimi osadami leśnymi założonymi w pobliżu miejscowości zniszczonych w latach czterdziestych (Prełuki, Duszatyn). O dawnych mieszkańcach przypominają liczne *cerkwiska* (miejsce po zniszczonej cerkwi), dziedziczące sady, zapomniane cmentarze czy relikty po zniszczonych zagrodach, jak podmurówki domów czy dawne piwnice. *Powsia* z reguły nie są dostępne dla przeciętnego turysty, a tym samym nie wykorzystuje się ich potencjału w zakresie turystyki kulturowej. Najlepszym przykładem udostępnienia pozostałości po zniszczonej wsi w powiecie sanockim jest Chocień. Teren dawnej miejscowości znajduje się pod opieką Nadleśnictwa Baligród. W 2007 r. rozpoczęto prace rewitalizacyjne, w ramach których odkryto i zabezpieczono dawne studnie, pobielono pnie drzew owocowych, odkopano fundamenty dzwonnicy i cerkwi, a cmentarz ogrodzono. Ponadto odsłonięto wejścia do kilku zachowanych piwnic i oznaczono podmurówki domów. Obecnie teren jest regularnie wykaszany, ustawiono również kilka tablic informacyjnych. Zachowanie i udostępnienie

także innych reliktywów nieistniejących wsi ułatwiłoby rozwój tanatoturystyki, a także turystyki sentymentalnej w powiecie sanockim.

4. Powiat sanocki jako destynacja turystyki kulturowej

Spośród form turystyki kulturowej w powiecie sanockim zdecydowanie dominuje turystyka dziedzictwa kulturowego. Wysoką pozycję zajmuje również turystyka muzealna, turystyka przyrodniczo-kulturowa, turystyka dziedzictwa kulturowego i turystyka religijna. Trudno jednak oprzeć się wrażeniu, że potencjał turystyczno-kulturowy powiatu sanockiego wciąż nie został w należyty sposób wykorzystany. Uwaga ta odnosi się nie tylko do mniej wyeksponowanych form turystyki kulturowej (turystyka literacka, militarna i literacka), ale również tych których rozwój jest podstawą atrakcyjności regionu.

Turystyka dziedzictwa kulturowego, podróże tematyczne wzdłuż szlaków

Szlak Ikon (dolina Sanu i dolina Osławy) oraz fragmenty Szlaku Architektury Drewnianej, znajdujące się na terenie powiatu sanockiego przybliżają przede wszystkim najważniejsze obiekty drewnianej architektury cerkiewnej. Cerkwie powiatu sanockiego, szczególnie położone w dorzeczu Osławy, należą do najbardziej rozpoznawalnych i najlepiej opisanych atrakcji turystycznych regionu. Trzeba też podkreślić, że cerkwie odwiedzane są również przez turystów nieświadomych istnienia w/w szlaków. Warto zwrócić szczególną uwagę na świątynię w Turzańsku, z uwagi na zaawansowane prace zmierzające do wpisania jej na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO w grupie świątyń Kościoła wschodniego z Polski i Ukrainy.

Z pozostałych zabytków powiatu sanockiego warto wyróżnić ruiny zbudowanego na początku XVIII w. zespołu klasztoru karmelitów bosych w Zagórzcu. Ten często pomijany przez turystów obiekt należy do najciekawszych założeń tego typu w południowo-wschodniej Polsce. Miejsce to nazywane było również „Grobem Nieczui” z uwagi na opisanie go w powieści pod takim tytułem przez obecnie zapomnianego, a cenionego w XIX w. pisarza historycznego Zygmunta Kaczkowskiego.

W powiecie sanockim powstało kilka interesujących szlaków kulturowych. Jednakże inicjatywy te wydają się w dużym stopniu zostawione same sobie. Oprócz ustawienia oznakowania i tablic informacyjnych w terenie zrobiono niewiele lub prawie wcale w zakresie promocji tychże. Jak już zaznaczono wyżej, brakuje aktualnych materiałów promocyjnych, przewodników oraz stron internetowych, które udzielałyby rzetelnych informacji na temat szlaków i obiektów na nich znajdujących się.

Największy nacisk do tej pory położono na promocję zabytków architektury cerkiewnej i podróże wzdłuż Szlaku Ikon oraz Szlaku Architektury Drewnianej. Co jakiś czas ukazują się na rynku kolejne opracowania, przewodniki i mapy turystyczne poświęcone cerkwiom na poszczególnych szlakach tematycznych czy na terenie całych Bieszczadów lub większego obszaru. Brakuje jednak działań promujących inne szlaki.

Bardzo interesującą inicjatywą jest Szlak Szwejka (pieszy i rowerowy), który poprowadzony jest od Przełęczki Łupkowskiej przez Sanok i Tyrawę Wołoską do przejścia granicznego z Ukrainą w Krościenku. Na szlaku umieszczone są tablice z cytatami z powieści Jaroslava Haszka opisujące miejsca, które Dobry Wojak odwiedził na jej kartach. Inicjatywa ta, podobnie zresztą jak szlak „Prawem i lewem po ziemi sanockiej” dobrze wpisują się w postulat utworzenia bieszczadzkiego szlaku literackiego. Wspomniany szlak miejscami przebiega po trasie innych, wspomnianych już tras tematycznych powiatu sanockiego („Szlaku Architektury Drewnianej, „Szlaku Ikon”, „Szlaku Szwejka” oraz „Szlaku Nadszańskich Umocnień”). W celu odróżnienia go od pozostałych jego przebieg wyznaczają odrębne tabliczki informacyjne z logo szlaku oraz ustawiono siedem tablic informacyjnych: w Sanoku – na rynku i obok zamku, a także w Dębnej, Mrzygłodzie, Dydni, Krzemiennej i Dąbrówce Starzeńskiej (koniec szlaku). Nazwa szlaku nawiązuje do klasycznego już

opracowania historycznego o obyczajach na Rusi Czerwonej w XVI w. pióra Władysława Łozińskiego „Prawem i lewem”. Z pracy tej od dziesięcioleci korzystają nie tylko historycy, ale inspirowali się nią również twórcy literatury pięknej, jak Józef Hen czy Jacek Komuda. Dzięki burzliwym dziejom tego skrawka Rzeczypospolitej szlacheckiej, miejscowości dawnej ziemi sanockiej zostały uwiecznione na łamach wielu powieści historycznych.

Turystyka muzealna

Muzeum Historyczne w Sanoku swoimi tradycjami sięga lat trzydziestych ubiegłego stulecia. Obecnie najcenniejszą część zbiorów sanockiego muzeum stanowi kolekcja sztuki cerkiewnej obejmująca przeszło 1200 eksponatów, z czego połowę tworzy zbiór ikon uważany za należący do najciekawszych w Europie. Drugą atrakcją muzeum sanockiego jest ekspozycja twórczości Zdzisława Beksińskiego prezentowana w niedawno udostępnionym do zwiedzania odbudowanym skrzydle zamku. Oprócz malarstwa i grafik komputerowych, zwiedzający mogą zapoznać się również z fotografiami artystycznymi, a nawet twórczością młodzieńczą urodzonego w Sanoku artysty. W salach muzealnych odtworzono również pracownię malarza, który w testamencie zapisał muzeum sanockiemu swoje mieszkanie wraz z całym wyposażeniem. Warto zaznaczyć, że z inicjatywy Muzeum Historycznego w Sanoku powstał rowerowy szlak historyczny: „Prawem i lewem po ziemi Sanockiej”, o którym już wyżej wspomniano.

Jednym z najważniejszych miejsc na mapie Sanoka jest Muzeum Budownictwa Ludowego czyli sanocki skansen. Placówkę tę udostępniono dla zwiedzającym w końcu lat sześćdziesiątych XX w. i obecnie jest największym parkiem etnograficznym w Polsce. W sanockim skansenie ukazano budownictwo wiejskie z terenu Bieszczadów, Beskidu Niskiego i Pogórza. Ekspozycję podzielono na sektory odpowiadające pięciu grupom etnograficznym: Łemkom, Bojkom, Pogórzanom wschodnim i zachodnim oraz Dolinianom. Oprócz wymienionych sektorów, na terenie skansenu znajduje się niewielki sektor poświęcony przemysłowi naftowemu. Natomiast w 2011 r. otwarto sektor miejski - Rynek Galicyjski. O popularności MBL Sanok świadczą statystyki odwiedzin tej placówki muzealnej. Tylko w 2008 r. sanocki skansen odwiedziło przeszło 92 tys. osób, z czego 17 tys. stanowili uczestnicy organizowanych tutaj imprez kulturalnych.

Mniej znaną atrakcją, ale bardzo ważną z punktu widzenia turystyki kulturowej, jest kolekcja strojów, haftów i biżuterii lemkowski należąca do pani Darii Boiwki z Komańczy. Ten niewielki prywatny zbiór ukazuje zaledwie wycinek z niegdyś bardzo bogatej kultury materialnej wschodniej Łemkowszczyzny.

Sanockie muzea są magnesem przyciągającym turystów do miasta i regionu. Obok drewnianych cerkwi w dolinie Osławy i Sanu stanowią największe atrakcje turystyczne powiatu. Jednocześnie zarówno Muzeum Historyczne jak i MBL Sanok to liczące się na mapie Polski ośrodki naukowe organizujące liczne konferencje oraz wydające co roku cenne opracowania poświęcone dziejom regionu. Obie placówki cały czas rozwijają się i rozbudowują – budowa południowego skrzydła zamku oraz otwarcie Rynku Galicyjskiego w skansenie. Prowadzone są również skuteczne działania promocyjne. Park etnograficzny i muzeum odwiedzane są często przez turystów zagranicznych, których obsługę, także w kilku językach obcych ułatwia wykwalifikowana kadra przewodnicka.

Turystyka religijna

W powiecie sanockim, w przeciwieństwie do dwóch pozostałych powiatów bieszczadzkich, znajduje się dosyć liczna reprezentacja obiektów drewnianej architektury cerkiewnej, które wciąż służą wiernym kościołów obrządku wschodniego. Wszystkie zostały wybudowane jako cerkwie greckokatolickie, jednakże część z nich przekazana została prawosławnym.

Oprócz świątyń drewnianych w powiecie znajdują się również zabytkowe cerkwie murowane: w Sanoku, Zagórz, Wielopolu i Smolniku nad Osławą. Dwa pierwsze obiekty służą obecnie prawosławnym, cerkiew w Wielopolu została w 1991 r. zwrócona grekokatolikom, a ostatnia z wymienionych świątyń użytkowana jest jako kościół rzymskokatolicki. Należy również zaznaczyć że na omawianym terenie od drugiej połowy lat 80-tych XX w. powstało kilka nowych, murowanych cerkwi zarówno prawosławnych (np. Mokre), jak i grekokatolickich (np. Kulaszne).

Na terenie powiatu sanockiego znajduje się również kilka zabytkowych kościołów murowanych (m.in.: Sanok, Zagórz i Nowotaniec), jednakże z punktu widzenia turystyki religijnej najważniejszym obiektem jest klasztor ss. Nazaretanek w Komańczy (założony w 1928 r.). Tutaj przez rok, przebywał internowany Prymas Tysiąclecia – ks. kardynał Stefan Wyszyński. Komańcza była ostatnim miejsce uwięzienia przywódcy polskiego Kościoła. W trakcie swojego pobytu w klasztorze (29.09.1955–28.09.1956) Prymas opracował tekst *Ślubów Jasnogórskich* oraz program *Wielkiej Nowenny Narodu Polskiego*, przygotowującej do obchodów Millenium Chrztu Polski. Przypominają o tym cytaty z tekstu *Ślubów* zamieszczone na kamiennych tablicach ustawionych wzdłuż drogi prowadzącej do klasztoru. Komańczę co roku odwiedzają liczne grupy pielgrzymkowe i turystyczne z całej Polski. Przed wejściem do przedwojennego budynku klasztornego odsłonięto w 1986 r. pomnik Prymasa Tysiąclecia.

Przez teren powiatu sanockiego przebiega również fragment jednego ze Szlaków Papieskich. Przy dworcu kolejowym w Zagórz, w ruinach zagórskiego klasztoru karmelitów bosych oraz nad Jeziorkami Duszatyńskimi ustawiono tablice poświęcone Janowi Pawłowi II, który wielokrotnie odwiedzał Bieszczady i przebywał również w tych miejscach.

Turystyka przyrodniczo-kulturowa

Choć w powiecie sanockim w odróżnieniu do pozostałych dwóch powiatów bieszczadzkich nie ma parku narodowego, to opisywany region pod względem atrakcyjności turystyczno-przyrodniczej nie ustępuje powiatom leskiemu i bieszczadzkiemu. Na terenie powiatu sanockiego znajdują się fragmenty trzech parków krajobrazowych: PK Gór Słonnych, Jaśliskiego PK i Ciśniańsko-Wetlińskiego PK. Dla osób poszukujących ciszy i odpoczynku wielkim atutem mikroregionu jest znacznie mniejsze natężenie ruchu turystycznego. Okolice Komańczy i Woli Michowej są słabo zaludnione, dzięki czemu łatwiej tu o spotkanie z bieszczadzkiemi zwierzętami, a warto zaznaczyć że główne pasmo górskie ma tym terenie – Wysoki Dział stanowi jedną z najważniejszych ostoi żubrów w całym regionie. Możliwość spotkania z nimi, a także z wilkami, rysiami i niedźwiedziami przyciąga w te strony wielu fotografików oraz miłośników przyrody.

Rzesze turystów odwiedzają rezerwat „Zwierzło” na zboczach Chryszczatej (997 m.), który obejmuje Jeziorka Duszatyńskie. Powstały w wyniku osunięcia się w 1907 r. mas ziemnych i skalnych, które zatarasowały koryto potoku Olchowego tworząc przy tym wspomniane stawy osuwiskowe. Na terenie powiatu znajdują się również inne rezerваты, a także pomniki przyrody. Brak parku narodowego i związanych z funkcjonowaniem tej formy ochrony przyrody obostrzeniami pozwalają na bardziej swobodny dostęp do wielu atrakcji przyrodniczo-kulturowych w mikroregionie. Możliwość odbywania wycieczek nie tylko po wyznaczonych szlakach turystycznych ułatwia również odkrywanie pokrytych lawą roślinności relikwów po nieistniejących wsiach.

Turystyka militarna

Bieszczady na przestrzeni wieków były areną wielu konfliktów zbrojnych – począwszy od zajęcia Sanoka przez Węgrów w 1150 r., przez najazdy Tatarów w okresie Rzeczypospolitej szlacheckiej i konfederację barską, a na walkach z UPA skończywszy. Najwięcej materialnych śladów pozostało jednak po konfliktach dwudziestowiecznych:

I i II wojnie światowej. Walki z Ukraińską Powstańczą Armią oprócz zupełnego przekształcenia regionu w wyniku wysiedlenia rdzennej ludności, przyniosły wiele pomników i tablic pamiątkowych stawianych już od lat czterdziestych ubiegłego stulecia. Wbrew stereotypom utrwalanym przez propagandę okresu Polski Ludowej, Bieszczady nie były główną areną walk polsko-ukraińskich w trakcie II wojny światowej i w ciągu kilku lat po jej zakończeniu

Najbardziej krwawą kartą w dziejach regionu była jednak niewątpliwie I wojna światowa. Na terenie dzisiejszego powiatu sanockiego najcięższe walki toczyły się w rejonie pasma Wysokiego Działu (Chryszczatej i Wołosania). O tych wydarzeniach przypominają wciąż dobrze czytelne w terenie linie dawnych okopów, a także - nierzadko trudne do odnalezienia - cmentarze wojenne. Lasy na wschód od Komańczy wciąż przyciągają poszukiwaczy militariów, którzy przy pomocy wykrywaczy metali przeszukują tereny walk z zimy 1914/1915.

Na terenie powiatu sanockiego znajdują się schrony bojowe najbardziej wysuniętego na południe odcinka radzieckiej Linii Mołotowa (1940–1941) - Przemyskiego Rejonu Umocnionego (dalej: PRU). Główną linię schronów PRU oparto bezpośrednio o San. Liczne obiekty obronne zlokalizowano w odległości od rzeki nieprzekraczającej 100 m. Rzeka stanowiła doskonałą zaporę przeciwpancerną, jednak lokalizacja umocnień bezpośrednio nad granicą z III Rzeszą znacznie utrudniała a w wielu miejscach uniemożliwiała dobre maskowanie powstających bunkrów. Również dzięki temu Niemcy bez problemu mogli zapoznać się z postępami w pracach budowlanych, a także w samych założeniach systemu obrony. W całym PRU zbudowano przeszło sto obiektów obronnych, jednak wielu z nich nie ukończono, a realizację planu budowy oceniano zaledwie na 50 %. W rejonie Sanoka zachowały się bunkry Samodzielnych Punktów Oporu Olchowce i Załuż.

W powiecie sanockim zachowała się również pewna ilość schronów zbudowanych przez Niemców. Jeden z tych niemieckich bunkrów, znajduje się na terenie wzgórza zamkowego w Sanoku. Wkrótce ma zostać udostępniony zwiedzającym w ramach ekspozycji Muzeum Historycznego.

Jak widać, potencjał powiatu sanockiego w zakresie turystyki militarnej wciąż czeka na wykorzystanie. Idea wypromowania na atrakcję turystyczną tutejszego odcinka Linii Mołotowa nie rozwinęła się w należyty sposób. Brakuje dobrej promocji istniejącego już pieszego i rowerowego szlaku „Śladami Nadszańskich Umocnień”. Nie istnieje aktualizowana strona internetowa, a wydany kilka lat temu przewodnik turystyczny jest trudno dostępny. Istotny problem stanowi również odsłonięcie i zabezpieczenie poszczególnych bunkrów celem udostępnienia ich turystom. Na swoje wykorzystanie wciąż czekają materialne pozostałości po walkach z okresu I wojny światowej (przede wszystkim wciąż czytelne linie okopów). Jak na razie brakuje nie tylko szlaku kulturowego przybliżającego te miejsca przeciętnemu turyście, ale również nie zostało jeszcze wydane żadne popularnonaukowe opracowanie, które mogłoby spełniać rolę przewodnika.

W Sanoku funkcjonuje Bractwo Rycerzy Ziemi Sanockiej i Grupa Rekonstrukcji Historycznej „SAN”. Oba stowarzyszenia wykorzystywane są jedynie sporadycznie przy promocji regionu. Warta rozważenia jest organizacja regularnych eventów promujących turystykę militarną w regionie, właśnie dzięki pomocy członków obu wspomnianych organizacji, które cenione są w całej Polsce za swój profesjonalizm.

Turystyka eventowa

Wspomniany wyżej skansen sanocki nie jest jedynie placówką muzealną. W przeciągu pięćdziesięciu lat działalność Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku zorganizowało dziesiątki różnego rodzaju imprez i koncertów. Wśród nich największy rozgłos zyskał festiwal muzyki folkowej „Eurofolk” oraz „Jarmark Folklorystyczny”. Obecnie najważniejszym wydarzeniem, które organizuje w sezonie turystycznym MBL Sanok jest

„Jarmark Ikon”. W trakcie wszystkich *eventów* istnieje możliwość zwiedzania skansenu, a w świetle danych opublikowanych przez placówkę udział uczestników w imprez we frekwencji zwiedzających placówkę wynosi ok. 14%.

Do mniej znanych, ale bardzo cennych inicjatyw należą niektóre eventy lokalne. Warto wymienić tutaj organizowane wspólnie przez parafię greckokatolicką w Komańczy oraz władze gminy: „Radoszyckie Źródełko – Spotkanie przy granicy” (XIII edycja w 2012 r.). Jest to wydarzenie o charakterze kulturalno-religijnym. Przy okazji spotkania przy kapliczce nad cudownym źródłem w Radoszycach, prezentowana jest kuchnia regionalne, miejscowe rękodzieło, a towarzyszą temu występy zespołów łemkowskich z Polski i ze Słowacji.

Inną ciekawą inicjatywą jest organizowane przez Związek Ukraińców w Polsce (Koło w Mokrem), Zespół Pieśni i Tańca „Osławiany” oraz Miejsko-Gminny Ośrodek Kultury i Sportu w Zagórz: „Święto Kultury nad Osławą” (XXI edycja w 2012 r.).

Należy położyć większy nacisk na promocję zwłaszcza mniejszych *eventów*, jakie odbywają się na terenie powiatu. Wydaje się również, że dobrym pomysłem byłoby regularne wykorzystywanie funkcjonujących w Sanoku grup rekonstrukcji historycznej – Bractwo Rycerzy Ziemi Sanockiej oraz Grupy Rekonstrukcji Historycznej „SAN”, o czym wspomniano już w omówieniu perspektyw rozwoju turystyki militarnej w regionie.

Turystyka literacka

Spośród form turystyki kulturowej, jakie mają perspektywy rozwoju w powiecie sanockim najbardziej niedocenianą jest turystyka literacka. Z samym Sanokiem, a także z pobliskimi miejscowościami związanych było wielu twórców kultury. Warto tu wymienić jednego z pierwszych polskich humanistów – biskupa lwowskiego Grzegorza z Sanoka (ok. 1406–1477), który upamiętniony jest pomnikiem obok sanockiej biblioteki. Z późniejszego okresu należy wspomnieć Wincentego Pola, który przez kilka lat żył i tworzył w Kalnicy (gm. Zagórz). Miejsce po dworze, w którym mieszkał upamiętnione jest stosowną tablicą. Z innymi miejscowościami związani byli, zaprzyjaźnieni z autorem *Mohorta*, zapomniani już: Jan Kanty Podolecki i January Poźniak. Natomiast Zygmunt Kaczkowski, znany w XIX w. autor powieści historycznych i „bard szlachty sanockiej” unieśmiertnił w jednej ze swoich powieści ruiny klasztoru w Zagórz.

Również dwudziestowieczni pisarze byli związani z Sanokiem i okolicami. Tutaj urodzili się tworzący na emigracji Marian Pankowski (1919–2011) oraz piszący po polsku i w jidysz Kalman Segal (1917–1980), który zmarł w Jerozolimie. Ciekawą inicjatywą było ustawienie na sanockim rynku ławeczek z tabliczkami poświęconymi tym dwóm pisarzom. W Sanoku tworzy od wielu lat Janusz Szuber, urodzony w 1947 r. ceniony poeta, który przez wiele lat pisał jedynie „do szuflady” i zadebiutował dopiero w połowie lat dziewięćdziesiątych.

Wspomniano wyżej o beletrystyce nawiązującej do burzliwych dziejów ziemi sanockiej w okresie staropolskim. Tutaj wyróżnić trzeba popularne powieści Jacka Komudy oraz powieść „Crimen” Józefa Hena, na podstawie której nakręcono serial telewizyjny z Bogusławem Lindą w roli głównej.

Sanok doczekał się również swoich „kryminałów w stylu retro”. Mowa tu o powieściach Bartłomieja Rychtera – „Złoty Wilk” oraz „Kurs do Genewy”. Natomiast najbardziej znanym utworem literackim, w którym możemy odnaleźć wątki związane z opisywanym regionem są „Przygody dobrego wojaka Szwejka” pióra Jaroslava Haszka. „Bieszczadzkie” przygody Szwejka upamiętnia pieszy i rowerowy szlak turystyczny. W Sanoku jeden z zaułków nazwano jego imieniem. Natomiast na deptaku miejskim odsłonięto pomnik Dobrego Wojaka Szwejka, przedstawiający najsłynniejszego bohatera literatury czeskiej na ławeczce.

Powyższe wyliczenie utworów i pisarzy związanych z powiatem sanockim oczywiście nie wyczerpuje całej plejady. Postulowane wyżej utworzenie bieszczadzkiego szlaku

literackiego byłoby szansą na rozszerzenie tematycznej ofert turystycznej w regionie, a także umożliwiłoby przywrócenie zbiorowej pamięci wielu zapomnianych obecnie, a niegdyś bardzo cenionych twórców.

Turystyka etniczna (sentymentalna)

W całych Bieszczadach, także w powiecie sanockim, istnieją perspektywy rozwoju turystyki kulturowej. Region ten przed II wojną światową w znaczącej części był zamieszkiwany przez Łemków i Bojków, dwie grupy etnograficzne ruskich/ukraińskich górali. W latach czterdziestych tych rdzennych mieszkańców Bieszczadów uznano zbiorowo za Ukraińców i przesiedlono częściowo, w latach 1944–46 na Ukrainę radziecką (w założeniu miały to być przesiedlenia dobrowolne), a następnie pozostałych już przymusowo przesiedlono na zachodnie i północne ziemie Polski w 1947 r. w ramach akcji „Wisła”. Nieliczne rodziny uniknęły przesiedlenia (m.in. pracownicy kolei), a niewielka część dawnych mieszkańców powróciła w rodzinne strony na fali odwilży politycznej 1956 r. Tym samym, zarówno w Polsce i na Ukrainie, jak i w innych krajach znajduje się spora rzesza ludzi, których przodkowie wywodzili się z Bieszczadów. Warte rozważenia jest większe otwarcie się organizatorów turystyki na ten segment klientów, którzy chcieliby poznać ziemie swoich dziadów.

Sanok, Wola Michowa i kilka innych większych miejscowości regionu posiadały przed II wojną światową znaczną społeczność żydowską. Chociaż judaika na terenie powiatu są nieliczne (kirkuty w Sanoku i Woli Michowej oraz dawna sanocka synagoga), to wydaje się że z uwagi na bliskość Leżajska, Rymanowa i Łańcuta, podkarpackich miast najczęściej odwiedzanych przez potomków galicyjskich Żydów, warto zwrócić uwagę na szanse rozwoju turystyki sentymentalnej także wśród nich.

Podobnie jak w przypadku analizy potencjału turystyczno-kulturowego pozostałych dwóch mikroregionów bieszczadzkich, należy podkreślić, że żadna z form turystyki kulturowej, dla których istnieją szanse rozwoju w powiecie sanockim nie posiada wystarczająco silnego potencjału, aby rozpatrywać ją w ramach tylko jednego powiatu. Aby turystyka kulturowa mogła się w Bieszczadach lepiej rozwijać, niezbędne są działania promocyjne na rzecz poszczególnych jej form, obejmujące nie tylko walory powiatu sanockiego, ale również leskiego i bieszczadzkiego.